

פרשת בלעם – במדבר כ"ב כ"ג

סיפור בלעם במדבר כ"ב-כ"ד הוא סיפור ידוע – בלק מלך מואב מבקש לגייס לצידו את הקוסם בעל המוניטין בלעם, על מנת שיקלל את בני ישראל החונים בפאתי ארצו. אלוהים מתגלה אל בלעם, שאכן מתייצב בפני מלך מואב, לאחר אירוע האתון המתרחש בדרך. האתון מסרבת ללכת משום שדרכה נחסמת ע"י מלאך אלוהים; אולם רק האתון היא שרואה את המלאך ומעיני בלעם הוא נסתר. המלאך מתגלה רק לאחר שבלעם הכה את אתונו והחליף עימה דברים. כשמגיע בלעם אל בלק הוא מתחיל בביצוע שליחותו, אבל שלוש פעמים המילים היוצאות מפיו הן ברכה ולא קללה, עד שלבסוף משלחו בלק בכעס.

בלעם – טוב או רע?

אפילו קריאת חלק מסיפור בלעם, במדבר כ"ב 1 – 22, מעלה את השאלה האם גיבורו, בלעם, הוא דמות הראויה לשבח או לגנאי. השאלה איננה מקבלת פיתרון וודאי גם לאחר ההיכרות עם סיפור האתון; ואף אם נוסיף את פרק כ"ג וודאי כ"ד העוסקים בדברי בלעם, ספק אם יוכל הקורא לתת לעצמו תשובה חד משמעית. גם חז"ל התלבטו בשאלה ובצד מדרשים הרואים בבלעם רשע יש הרואים בו נביא דגול.

בלעם נמנה עם ארבעה הדיוטות שאין להם חלק בעולם הבא:

כל ישראל, יש להם חלק לעולם הבא... שלושה מלכים וארבעה הדיוטות, אין להם חלק לעולם הבא: שלושה מלכים--ירבעם, ואחאב, ומנשה... ארבעה הדיוטות--בלעם, ודואג, ואחיתופל, וגיחזי. (משנה סנהדרין י' א' בב)

בלעם מכונה פעמים רבות "רשע" בפי חז"ל ובמסכת אבות נמנות תכונותיו הרעות:

כל מי שיש בידו שלשה דברים הללו, מתלמידיו של אברהם אבינו. ושלושה דברים אחרים, מתלמידיו של בלעם הרשע. עין טובה, ורוח נמוכה, ונפש שפלה, מתלמידיו של אברהם אבינו. עין רעה, ורוח גבוהה, ונפש רחבה, מתלמידיו של בלעם הרשע. (ה' י"ט), והכוונה לצרות עין גאוותנות ורדיפה אחר כבוד ותאוות.¹

מאיך גיסא, רואים חז"ל את מעלתו בנבואה, ועל הפסוק בדברים ל"ד 10 (ולא-קם נביא עוד בְּיִשְׂרָאֵל קְמֶשָׁה) הם דורשים: ולא קם נביא עוד בישראל כמשה - בישראל לא קם, אבל באומות העולם קם ואיזה זה? זה בלעם בן בעור (ספרי דברים פסקא שנו).

שתי שאלות קשות על אלוהים

¹ שגאן אביגדור (עורך), "בלק", נהרדעא, תשס"א.

הדמות הסמכותית בסיפור, מקור הידע והאמת, קרי אלוהים אינה מסייעת בהתלבטות הקורא אם ראוי בלעם לגנאי או לשבח. ניתן אפילו לומר שדמות זו אף מבלבלת, ואולי לא רק אותנו הקוראים, אלא גם את בלעם עצמו.

רמז לגנותו של בלעם ניתן למצוא בהתייחסותו של ה' אליו, וכך מעיד הכתוב: וַיַּחַר-אַף אֱלֹהִים כִּי-הוֹלֵךְ הוּא (כ"ב 22). אולם חרון אף זה תמוה, שהלוא שני פסוקים קודם התגלה אלוהים לבלעם בלילה והתיר לו ללכת: אִם-לִקְרָא לְךָ בָּאוּ הָאֲנָשִׁים קוּם לְךָ אִתָּם וְאֵךְ אֶת-הַדָּבָר אֲשֶׁר-אָדָּבַר אֵלֶיךָ אַתּוּ תַעֲשֶׂה; ואשר לתנאי שהציב אלוהים – לומר רק את אשר ידבר אלוהים – אותו אין בלעם מפר, והוא אף חוזר עליו באוזני שרי בלק ובאוזני בלק עצמו שבע פעמים בסיפורנו (כ"ב 8, 13, 18, 38 כ"ג ח, 12, 26 כ"ד 13).

מדוע חורה אפו של אלוהים בבלעם על כי הולך הוא עם שרי מואב אם התיר הליכה זו? שאלה נוספת היא על סיפור האתון המשתרע על פני 13 פסוקים (כ"ב 22 – 35). לשם מה הוצרך בלעם לעבור את המפגש עם מלאך אלוהים באמצעות התנהגותה של האתון? מה תפקידו של המפגש ומה רצה ללמד את בלעם? השאלה מתעוררת משום שבסוף סיפור האתון, כאשר ה' גילה סוף סוף את עיני בלעם והוא ראה את המלאך הניצב עם חרבו השלופה, המסר של המלאך הוא: אִם-לִקְרָא לְךָ בָּאוּ הָאֲנָשִׁים קוּם לְךָ אִתָּם וְאֵךְ אֶת-הַדָּבָר אֲשֶׁר-אָדָּבַר אֵלֶיךָ אַתּוּ תַעֲשֶׂה (35). אולם אותו מסר עצמו כבר קיבל בלעם בהתגלות האלוהית בליל יציאתו לקראת בלק: לְךָ עִם-הָאֲנָשִׁים וְאִפְסוּ אֶת-הַדָּבָר אֲשֶׁר-אָדָּבַר אֵלֶיךָ אַתּוּ תַדְבֵּר (20). מה מוסיף אם כך סיפור האתון והתגלות מלאך ה' בדרך, אם המסר שבעקבות הסיפור זהה למסר שבתחילתו?

חוקרים פתרו שאלות אלה תוך ניתוח הסיפור למקורותיו, או קביעה כי סיפור האתון הוא תחיבה של תעודה ספרותית עצמאית.²

המבקשים לראות את הסיפור השלם כלכיד ורואים עצמם מחויבים אל מהלכו הכולל יתמודדו עם האתגרים שמציבות השאלות הנ"ל באופן שונה.

רצית? תלך! ובלשון חז"ל: בדרך שאדם רוצה לילך בה – מוליכין אותו (במדבר רבא כ' י"ב)

בפתיחה עיונה בסיפור בלעם מצביעה נחמה ליבוביץ על הבדל יסודי בין בלעם לבין נביאי ישראל – אלה אינם רודפים אחר הנבואה ולעיתים הם אף בורחים ממנה ומנסים להתקומם כנגד כפייתה עליהם; ולעומתם בלעם מחפש את הנבואה ומשתדל אף באמצעים מאגיים להביאה אליו ואם ניתן, אף לרתום אותה לצרכיו.³ לא רק שבלעם רודף אחר הנבואה, הוא היה רוצה שתכניה יימסרו לו על פי צרכיו ורצונותיו. לכאורה, תמוהה ביקורת זו כלפי בלעם. הלוא כבר ציינו שהצהיר שבע פעמים כי לא יוכל לומר אלא את הדבר ששם ה' בפיו. כך למשל וַיֹּאמֶר בְּלַעַם אֶל-בְּלָק הִנֵּה-בָאתִי אֵלֶיךָ עֲתָה הִיכַל אוֹכַל דָּבַר מְאוּמָה הַדָּבָר

² וראו בהרחבה רופא אלכסנדר, ספר בלעם, ירושלים תשמ"מ.

³ ליבוביץ נחמה, עיונים בספר במדבר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 285 – 286.

אֲשֶׁר יִשִּׁים אֱלֹהִים בְּפִי אֶתּוֹ אֲדַבֵּר (במדבר כ"ב 38). אם כך, נראה שלפנינו נביא מסור הדבק בייעודו, שאינו מהסס להצהיר על מהות תפקידו הנבואי חזור והצהר וללא מורא באוזני מלך מואב. ובכל זאת בלעם חשוד עלינו כבעל אינטרסים, כמי שמבקש לדחות נבואה שאיננה עולה בקנה אחד עם רצונותיו. חשד זה מתעורר לראשונה לנוכח הנחייתו של בלעם למשלחת השנייה של שרי בלק: **וְעַתָּה שָׁבוּ נָא בְּזָה גַם-אֲתֶם הַלְּלִיָּה וְאֲדַעַה מֵה-יִסֹּף ה' דִּבַּר עִמִּי** (כ"ב 19). מדוע רואה בלעם לנכון לעכב את המשלחת הלילה? הלוא ה' נגלה אל בלק כשהגיעה אליו עוד קודם המשלחת הראשונה של זקני מואב ומדין. בהתגלותו אמר ה' לבלעם מפורשות: **לֹא תִלָּךְ עִמָּהֶם לֹא תֵאָר אֶת-הָעַם כִּי בְרוּךְ הוּא** (12). מסר מאד ברור – הנחיה לפעולה: **לֹא תִלָּךְ... לֹא תֵאָר** והסבר: **כִּי בְרוּךְ הוּא**. לאור המסר שקיבל מאלוהים היה על בלעם לשגר את המשלחת השנייה ללא היסוס חזרה אל המלך בלק ששלחם. אולם לא כך נוהג בלעם. הוא מזמינם להישאר עימו עד לאחר הלילה שבו הוא מקווה כי אפשר ששוב ויתגלה אליו אלוהים. מדוע ממתין בלעם למסר אלוהי נוסף? האם קיווה שדבר אלוהים ישתנה ובכל זאת יוכל ללכת עם שרי מואב?

המניעים של בלעם

האם היתה זו קנאתו ושנאתו לעם ישראל ורצונו העז לקללם?⁴ ניתן אולי למצוא קצה חוט של ראייה למניע זה בהשוואה שבין דברי בלק לבלעם (פס' 6) לבין דיווחו של בלעם עליה לאלוהים (פס' 11):

דיווחו של בלעם לאלוהים

הִנֵּה הָעַם הַיֵּצֵא מִמִּצְרַיִם וַיִּכַּס אֶת-עֵין הָאָרֶץ

עַתָּה לָכֵה קְבֵה-לִי אֶתּוֹ

אוּלִי אוֹכַל לְהִלָּחֵם בּוֹ

וְגִרְשָׁתִיו

בקשת בלק מבלעם

הִנֵּה עִם יֵצֵא מִמִּצְרַיִם הִנֵּה כֹּסֶה אֶת-עֵין הָאָרֶץ וְהוּא יֹשֵׁב מִמְּלִי.

וְעַתָּה לָכֵה-נָא אֶרֶה-לִּי אֶת-הָעַם הַזֶּה כִּי-עָצוּם הוּא מִמֶּנִּי

אוּלִי אוֹכַל נִכֵּה-בּוֹ

וְאֶגְרָשְׁנוּ מִן-הָאָרֶץ

כִּי יִדְעֹתִי אֶת אֲשֶׁר-תִּבְרָךְ מִבְּרָךְ

וְאֲשֶׁר תֵּאָר יוֹאֵר.

נראה כי בלק מציע שותפות לבלעם: אולי אוכל לִכֵּה-בוֹ, שותפות שעליה בלעם איננו חוזר באוזני אלוהים, משום שאינו רוצה להיחשף בפניו כמי שחפץ להכות את בני ישראל.

מניע בולט יותר שאפשר שהוא הדוחף את בלעם לבקש שוב את דבר אלוהים, עשוי להיות כבוד ותאוות בצע. המשלחת הראשונה הגיעה אל בלעם וקִסְמִים בְּיָדָם (7), אולם באמצעות המשלחת השנייה כבר תיקן בלק את מה שכנראה חשב שהייתה טעותו, לאור סירובו של בלעם. המשלחת השנייה מכובדת יותר מזקני מואב ומדין ויִסֹּף עוֹד בְּלֶק שְׁלַח שָׂרִים רַבִּים וְנִכְבְּדִים מֵאֵלָה (15), והיא נושאת הבטחה מפורשת

⁴ כך במבי שלג בדבריה על פרשת בלק – רוטנברג נפתלי (עורך), פותחים שבוע, ירושלים 2001, עמ' 388 – 390.

מבלק לשלם בעין יפה: פִּי-כַבֵּד אַכְבְּדָךְ מָאד וְכַל אֶשֶׁר-תֹּאמַר אֵלַי אֶעֱשֶׂה (17). מתשובתו של בלעם
אנו מבינים ש כַבֵּד אַכְבְּדָךְ משמעותו אמנם תשלום: אִם-יִתֶּן-לִי בָלֶק מְלֵא בֵּיתוֹ כֶּסֶף וְזָהָב לֹא אוֹכַל
לְעֵבֵר אֶת-פִּי ה' אֱלֹהֵי לַעֲשׂוֹת קִטְנָה או גְדוּלָה (18).

אבל לאור תשובתו, מדוע אנו סבורים שבלעם הוא תאב בצע? הלוא הוא אומר במפורש כי לא יוכל תמורת
כל סכום לעבור את פי ה'!

אנו תוהים אם אמנם התכוון לכך בלעם או שדבריו הם חלק מניהול משא ומתן. כך נפתח אחד האתרים
ברשת העוסקים באמנות ניהול המשא ומתן:

התפאורה: שוק חם ומאובק במקום כלשהו במזרח התיכון.

הזמן: שנת 1500 לפני הספירה (שעת צהרים)

הדמויות: אחמד - אדם עם גמל; אקים - אדם ללא גמל (כרגע).

אקים: גמל יפה יש לך שם. לו הייתי מעוניין שיהיה לי גמל, הייתי שוקל לקנות אותו.

אחמד: זהו הגמל הטוב ביותר שהיה לי אי פעם. ולמרות שלעולם לא הייתי חושב למכור אותו, בטוח שהייתי
מבקש 100 שקלי זהב עבורו.

אקים: 100 שקלים! כנראה שהגמל דרך לך על הראש יותר מדי פעמים. לו הייתי שוקל לקנות את הגמל
שלך לא הייתי מציע יותר מ-50.

אחמד: הגמל הזה הוא כמו אחי. לא הייתי יכול להיפרד ממנו אפילו תמורת 90 שקלים, שלא לדבר על 50.

אקים: יתכן שהוא שווה 70, למרות שרגליו נראות קצת רזות.

אחמד: ב-80 שקלים זהו הגמל הטוב ביותר בעיר.

אקים: עשינו עסק. (מתוך <http://www.m-liraz.com/masa-umatan.htm>)

במשא ומתן כל צד נראה כלא מעוניין, וודאי לא נלהב. כל צד מציג את עצמו כאילו לא ניתן יהיה לשכנעו
אפילו תמורת סכום כזה וכזה.

שלושה נימוקים מעלים את החשד בכנותו של בלעם:

א. השוואת דבר אלוהים אל בלעם בפס' 12 לאמירתו אל זקני מואב ומדיין – המשלחת הראשונה – מלמדים
כי לא נהג בלעם בתקיפות ובנחרצות כדי להוציא כל אפשרות של קללת בני ישראל.

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל-בָּלַעַם
לֹא תִלְךָ עִמָּהֶם לֹא תֵאָר אֶת-הָעַם כִּי בָרוּךְ הוּא
(12)

וַיִּקַּם בָּלַעַם בַּבֶּקֶר וַיֹּאמֶר אֶל-שָׂרֵי בָלַק לְכוּ אֶל-אֲרָצְכֶם כִּי מֵאֵן ה' לְתַתִּי לְהִלָּךְ עִמָּכֶם (13)

בלעם איננו מזכיר את הנימוק האלוהי האומר חד משמעית כי בָרוּךְ הוּא, אלא מציג את ההנחיה האלוהית
כשרירותית. ובכך הוא מעורר את האפשרות שאולי כדאח להמתין ובאמצעים שונים ניתן יהיה לחלץ מפי ה'
גם תשובה אחרת.

ב. לו התכוון בלעם בכנות למשפט הנחרץ, כביכול, בפס' 18 (אִם-יִתֶּן-לִי בָלֶק מְלֵא בֵּיתוֹ כֶּסֶף וְזָהָב לֹא
אוֹכַל לְעֵבֵר אֶת-פִּי ה' אֱלֹהֵי לַעֲשׂוֹת קִטְנָה או גְדוּלָה), לא היה מזמין את המשלחת השנייה - שרי מואב

- להמתין עוד לילה עד שיידע מה עוד יוסיף ה' לדבר עימו, שהלוא כבר דיבר עימו אלוהים ומסר לו בברור את דברו.

ג. בהליכתו בבוקר עם משלחת בלק, לא משמיע בלעם באוזני שרי מואב את האזהרה ששמע בלילה מאלוהים **וְאֵךְ אֶת-הַדָּבָר אֲשֶׁר-אָדָּבַר אֵלָיךְ אֶתוֹ תַעֲשֶׂה (20)**. הוא פשוט קם והולך עימם **וַיֵּקֶם בְּלָעַם בַּבֹּקֶר וַיִּחַבֵּשׂ אֶת-אֶתְנֹנוֹ וַיֵּלֶךְ עִם-שָׂרֵי מוֹאֵב (21)**. כך מפרש הרמב"ן פסוק זה:

והנה היה על בלעם להגיד כן לשרי בלק ולומר: הנה הרשה השם אותי להיות קרוא לכם בלבד, אבל על מנת שלא לקלל את העם ועל מנת שאם יצווה אותי לברך, שאברכם. ואם לא יתרצו בכך יהיו מניחים אותו, כי בפעם השנית אמר בלק (כ"ב 17): "ולכה נא קבה לי את העם הזה", לא יחפוץ בו להודיעו עתידות, ולא לדבר דבר זולתי לקוב את העם. והנה בלעם מרוב חפצו ללכת לא הודיעם ולא אמר להם כלום, "ויקם בלעם ויחבוש את חמורו וילך עם שרי מואב", כרוצה להשלים חפצם על כן חרה אף ה' כי הולך הוא, שאילו הודיעם (שהעם ברוך ואין אפשרות לקללו) לא היה הולך.

לאלוהים (ולקוראים) ברור אפוא שבלעם איננו נקי מרצונות ומאינטרסים. הוא מאפשר לו ללכת, אף כי חורה אפו בו על שהוא מניח לתאוותיו לחבל במתת שקיבל – היכולת לשמוע את דבר האל. הרמב"ן בהמשך דבריו שלעיל מציע סיבה נוספת לחרון אפו של אלוהים – בהתנהלותו מול משלחת שרי מואב הוא מציג אלוהות שרירותית וקפריזית המשנה דעתה חדשות לבקרים:

ועוד שהיה בזה חילול ה', כי בלכתו עימם סתם והוא ברשות ה' חשבו שנתן לו רשות לקלל את העם והנה חזר בו ממה שאמר תחילה (כ"ב, יב): "לא תאור את העם כי ברוך הוא", כפי מה שהגיד להם וכאשר יראו עוד שלא יקללם יאמרו כי אחרי כן נמלך עוד, או יהתל בהם כהתל באנוש, חלילה לה' מעשות כדבר הזה, כי נצח ישראל לא יכזב ולא ינחם.

אלוהים מאפשר לבלעם ללכת, כפי שבלעם בעצם רוצה, אולם דרכו תוליך אותו אל מקום הפוך ממה שציפה לו – במקום כבוד ויקר ותשלום גבוה, הוא יחווה את אכזבתו של בלק ממנו ואף יספוג ממנו איום. לאחר שברך בלעם שלוש פעמים את בני ישראל אומר לו בלק: **וַיַּחַר-אֵף בְּלָק אֶל-בְּלָעַם וַיִּסְפֹּק אֶת-כַּפְּיוֹ וַיֹּאמֶר בְּלָק אֶל-בְּלָעַם לֵקֵב אֵיבֵי קְרָאֲתֶיךָ וְהִנֵּה בִּרְכַתְּ בְּרַךְ זֶה שְׁלֹשׁ פְּעָמִים. וְעַתָּה בִּרְח-לְךָ אֶל-מְקוֹמְךָ אֲמַרְתִּי כִּי אֶכְבְּדְּךָ וְהִנֵּה מְנַעַךְ ה' מִכָּבוֹד. (כ"ד 10 - 11)**. כך מסכם ר' יצחק עראמה את המהלך האלוהי כלפי בלעם בעקבות הלנתו את המשלחת השנייה ועיכובה בביתו:

ואולם בפעם השנייה כאשר "שב ככלב על קאו" (על פי משלי כ"ו, יא) ואמר להם: "שבו נא פה בזה גם אתם הלילה ואדע מה יוסיף ה' דבר עמי" – הנה אז יעשן אף ה' וקנאתו באיש ההוא ונענה לו באופן שילך לשם על כרחו ותיראה חרפתו, בושותו וכלימתו לעיני השרים אשר חשב להתכבד בעיניהם⁵

⁵ הציטוט נלקח מליבוויץ, **במדבר**, עמ' 307.

האם אלוהים "משך את בלעם באף" וגרם למפלתו? אזהרות ורמזים ששלח אלוהים לבלעם

לו היה בלעם קשוב באמת לדבר אלוהים ומסור לקליטת כוונותיו והיה עסוק פחות ברווחים הפוטנציאליים שלו עצמו, אפשר ויכול היה לקרוא רמזים ואזהרות שנשלחו אליו.

מלבד אמירתו הראשונה והמפורשת של אלוהים לבלעם לא תִּלְךָ עִמָּהֶם לֹא תֵאָר אֶת-הָעַם פִּי בְרוּךְ הוּא (כ"ב 12), ומלבד אזהרתו החוזרת ונשנית: וְאַךְ אֶת-הַדְּבָר אֲשֶׁר-אָדַבְר אֵלֶיךָ אַתּוּ תַעֲשֶׂה (20), גם את ההתרחשות המפתיעה עם האתון ניתן להבין כרמז האמור לגרום לבלעם להבין את קוצר ראייתו ואת הצפוי לו.

האם אין בכל העיכובים שכופה האתון על בלעם ומשלחת זקני מואב - סטייתה מהדרך, הילחצותה אל הקיר ורביצתה - משום רמז לבלעם? באחת מהשיחות על פרשת השבוע ברשת מסביר אחד המורים – ביציאתך לדרך ברכבך מסתבר שהמנוע התחמם והנה התקלה תוקנה, אבל אז מתגלה תקר בגלגל וגם הוא תוקן, אבל מייד אחרי כן ההגה ננעל, לא מובן מכאן שכדאי להישאר בבית (פאראפראזה על הדברים)?!

מידה רבה של השפלה יש בידיעה שהאתון רואה את מלאך אלוהים ובלעם שאמור להיות גלוי עיניים, רואה גורלות ושומע את דבר אלוהים – איננו מבחין בו. פְּיוֹשׁ יֵשׁ גַּם בְּכַךְ שְׁבִלְעַם הִכָּה שְׁלוֹשׁ פְּעָמִים אֶת הָאֶתוֹן (32) שאחר כך מסתבר שהצילה את בלעם מחרבו השלופה של המלאך (33). נזכור שאירוע זה מתרחש כנראה אל מול עיניהם של שרי מואב המכובדים שעומדים יצא בלעם לדרך. האם אין במעשה זה כדי לרמוז לאפשרות של העתיד לקרות לבלעם - התבזות בפני מלך מואב?

העיקוף שעושה האתון בשל מלאך ה' הניצב על הדרך, הילחצותה אל הקיר במטרה לחמוק ממנו ולבסוף רביצתה תחת בלעם – הן פעולות המזכירות את ניסיונות בלעם לעקוף את ההנחיה האלוהית הברורה שבפס' 12. הן בהמתנה לדבר אלוהים נוסף (כ"ב 19), הן בעצם ההליכה עם שרי מואב (21), ובהמשך בהיענות לבלעם להצעת בלק ללכת ולראות את העם בכל פעם ממקום אחר (כ"ג 13 – 14, 27 – 28). הרעיון שניתן לעורר את כוח הקללה ממקום אחר ולעקוף בכך את המסר האלוהי הברור, מהדהד את סטייתה של האתון מהדרך אל השדה (23) כדי לחמוק ממלאך ה'.

המדרש במדבר רבא מסכם בלשון קצרה ותמציתית את הובלת בלעם לדרך בה רצה:

"אם לקרא לך באו האנשים קום לך אתם" – מכאן אתה למד שבדרך שאדם רוצה לילך בה – מוליכין אותו, שמתחילה נאמר לו: "לא תלך", כיון שהעיון פנים להלך – הלך, שכן כתוב "ויחר אף ה' כי הולך הוא" – אמר לו הקדוש ברוך הוא: רשע, איני חפץ באיבודן של רשעים! הואיל ואת רוצה לילך ליאבד מן העולם – קום לך! (במדבר רבא כ' י"ב).

בלעם קיבל רמזים ואותות שלו היה פנוי וקשוב להם, הוא יכול היה לדעת כי פעולותיו אינן לרצון האל.

⁶ על הקבלות בין סיפור האתון לבין ברכותיו של בלעם ראו סמט אלהנן, **עיונים בפרשות השבוע**, מעלה אדומים תשס"ב, עמ' 231 – 247. הדברים מצויים גם באתר מכללת הרצוג ובאתר דעת - <http://www.daat.co.il/daat/tanach>

מדוע מתעקש בלק וממשיך להפציר בבלעם לקלל את ישראל לאחר שבלעם מברכם?

פרק כ"ב עורר את השאלה על בלעם ומניעיו. פרק כ"ג מעלה תהייה על עקשנותו של בלק. בלעם אומר לבלק חזור ואמור כי יוכל לדבר רק מה שה' ישים בפיו – כך בכ"ב 38 וכך בכ"ג 12 ו 26 וגם בפתיחת ברכתו הראשונה (כ"ג 8); ואף על פי כן בלק חוזר לבקש ולשכנע את בלעם לקלל את העם. רק לאחר נאווו שלישי של בלעם בפרק כ"ד (3 – 9) מבין בלק שבלעם לא יוכל למלא את רצונו והוא מביע את כעסו ומשלחו אל מקומו: **וַיַּחַר-אַף בְּלֶק אֶל-בְּלַעַם וַיִּסְפֹּק אֶת-כַּפָּיו וַיֹּאמֶר בְּלֶק אֶל-בְּלַעַם לֵקֵב אִיבִי קִרְאתֶיךָ וְהִנֵּה בִּרְכַתְּ בָּרַךְ זֶה שְׁלַשׁ פְּעָמִים וְעַתָּה בִּרְח-לָךְ אֶל-מְקוֹמִי אֲמַרְתִּי כִּי אֶכְבְּדָךְ וְהִנֵּה מְנַעְךָ ה' מִכְּבוֹד (כ"ד 10 - 11).** מדוע לא קלט זאת בלק עוד קודם? מדוע הוא כועס על בלעם שלא חדל מלומר לו כי לא יוכל להגיד אלא את מה שידבר ה'? יתירה מזאת בכל הפעמים שבלעם הסביר כי הוא תלוי בה' לא פסק בלק מלשכנעו כי ימשיך לחפש את הדרך והמקום הראוי לקללה; דווקא בברכה השלישית שאותה לא פתח בלעם בהצהרות על ה' השולט באמרי פיו, אלא במילותיו שלו: **נָאִם בְּלַעַם**, הבין סוף סוף בלק כי כלו כל הקיצים וכי בלעם לא יקלל את עם ישראל. נראה כי שלושה הסברים יכולים לבאר את התנהגות בלק:

א. התנהגותו הקודמת של בלעם מטעה את בלק

מהתנהגותו הקודמת של בלעם למד בלק שכשבלעם אומר "לא" הוא לא באמת מתכוון לכך. כאשר שלח משלחת ראשונה לא נענה בלעם לבקשת בלק בטיעון כי **מֵאֵן ה' לְתַתִּי לְהִלָּךְ עִמָּכֶם**. (כ"ב 13). זקני מואב מוסרים לבלק: **מֵאֵן בְּלַעַם הִלָּךְ עִמָּנוּ (14)**. אולם כאשר הציע בלק באמצעות המשלחת השנייה **כִּי-כִבֹּד אֶכְבְּדָךְ מְאֹד (17)** נענה בלעם והגיע עם המשלחת השנייה אל בלק. אפשר, חושב בלק, שגם עתה מנהל עימו בלעם משא ומתן ומעכב את הקללה כדי להעלות את מחירה?

ב. פעולותיו המאגיות של בלעם

בלק מציע לבלעם בכל פעם לקלל את עם ישראל ממקום אחר (כ"ב 41, כ"ג 13 – 14, 27 – 28). על פי תפיסתו אפשר וכוחות הקללה יתעוררו אם יראה המכשף את מושא קללתו מהמקום המתאים (**וַיֹּאמֶר בְּלֶק אֶל-בְּלַעַם לָכֵה-נָא אֶקְחָךְ אֶל-מְקוֹם אַחֵר אוּלַי יִישַׁר בְּעֵינַי הָאֱלֹהִים וְקִבַּתוּ לִי מִשָּׁם כ"ג 28**). בלעם אינו מבהיר בהתנהגותו כי אין כל טעם בשינוי מקום או בכל פעולה מאגית אחרת, שכן הכוונה האלוהית איננה לקלל את ישראל. נהפוך הוא, בלעם משתף פעולה עם בלק מבסס ומעצים את הבנתו כי נחוצה כאן פעולה מאגית שתשפיע על האל. מילותיו בברכות הראשונות אמנם מבטאות רעיון אחר (**מֵה אֶקֶב לֹא קִבֵּה אֶל וּמֵה אֶזְעַם לֹא זָעַם ה' כ"ג 8**, **לֹא אִישׁ אֶל וַיִּכְזַב וַיִּבֶן-אָדָם וַיִּתְנַחַם הוּא אֲמַר וְלֹא יַעֲשֶׂה וַדְּבַר וְלֹא יִקְיַמְנָה. הִנֵּה בָרַךְ לְקַחְתִּי וַיְבָרַךְ וְלֹא אֲשִׁיבָנָה כ"ג 19 - 20**). אולם מעשי בלעם סותרים את מילותיו. כך הוא משתף פעולה עם בלק והולך עימו אל המקומות השונים האמורים להשפיע על רצון האל לקלל את ישראל, הוא עצמו מורה לו להקים מזבחות ולהקריב קרבנות, ומבצע פעולות שאינן לגמרי מובנות

מהכתוב: וַיִּלֶךְ שְׁפִי (כ"ג 3), וְאַנְכִי אֶקְרָה כֹּה (כ"ג 15). ככל הנראה משמעותן של פעולות אלה היא פנייה אל מאגיה. ניתן ללמוד מהתנהגותו השונה שאותה מציין הכתוב בפעם השלישית וְלֹא-הִלֵּךְ כְּפַעַם-בְּפַעַם לְקִרְאֵת נְחָשִׁים (כ"ד 1), קרי אל פעולות של ניחוש, בהן נקט בשתי הפעמים הקודמות.

ג. לשון הברכות הראשונות

במה בעצם ברך בלעם את ישראל? שתי הברכות הראשונות שבפיו הן מועטות ובלשון רפה: הברכה הראשונה מכילה ארבעה פסוקים (כ"ג 7 – 10). השניים הראשונים הם תיאור בקשת בלק וכפיפותו של בלעם לדבר האל. פס' 9 מוקדש בחלקו הגדול לתיאור נקודת מבטו של בלעם, ורק פס' 9 ו 10 הם הברכה. אולם משפטים אלה אינם שופעים תיאורי טובו של ישראל. בלק לוקח את בלעם למקום גבוה ואפשר שהפרספקטיבה של ראיית העם ממקום חיצוני רם ונישא היא המאפשרת ראיית ישראל בתוך מסגרת העמים והיא המעניקה לבלעם את תמונת עם ישראל בכל גודלו. וכך הוא מתארו בפס' 9 ו 10. פסוקים אלה מציינים את מעמדו הייחודי והנבדל של ישראל בין העמים (לֹא יִתְחַשֵּׁב – לא יהיה בחשבונם, לא יימנה), את מספרם הרב של בני ישראל ולבסוף מאחל לעצמו בלעם שאחריתו תהיה כאחרית ישראל. הברכה ניכרת בהדרגה. מעמדו הייחודי של ישראל בין העמים, אפשר וניתן לפרשו לא רק לטובה; אולם העדר האפשרות למנות את העם בשל כמותו, כמו גם האיחול העצמי שבפס' 10 – וודאי נחשבים לברכה. גם בלק כך תופס את דברי בלעם (וְהִנֵּה בִּרְכָתְךָ בְּרַךְ פס' 11) ואף בלעם עצמו המצהיר בברכתו השנייה – הִנֵּה בְּרַךְ לְקַחְתִּי וּבִרְךָ וְלֹא אֶשְׁיבֶנָּה (20). עם זאת אין כאן תיאור שופע וקולח של שביעות רצון שבח ואיחול לשגשוג.

הברכה השנייה (18 – 24) אמנם נדיבה יותר, אולם גם בה ניכר כאילו נאלץ בלעם בעל כורחו לומר את הדברים. מתוך שבעת פסוקי ברכה זו שלושה עוסקים בהסבר מדוע לא ניתן לקלל את העם; ואילו בפס' 21 – 24 תיאור מאפייני ישראל המעניקים לו הגנה – אין בו פגם מוסרי, אלוהים בקרבו כמו מלך, למלך זה יש הכוח להוציא את ישראל ממצרים, הקסם לא עובד בישראל, וכארי המשחר לטרף כך לא ישקוט ישראל עד שישג ניצחונותיו. אם כך, במובן מסוים גם בפסוקים אלה יש משום הסבר לחוסר יכולתו של בלעם למלא אחר רצונו של בלק.

לשונו הרפה של בלעם בברכו את ישראל נותנת פתח לבלק להבין כי עוד לא אפסו הסיכויים לחלץ ממנו ומאלוהיו קללה.

רק הברכה השלישית, אותה אומר בלעם ללא צורך בפעולה מאגית, מכוח רוח אלוהים ששרתה עליו (כ"ד 2), היא ברכה נטולת התנצלות והצטדקות, שופעת שבחים ותיאורים בעלי עושר לשוני (כ"ד 5 – 9). לאחריה מבין בלק שאין עוד כל סיכוי להוציא מפי בלעם קללה והוא משלחו / מבריחו מעל פניו (כ"ד 11).

סוגיות של נבואה בפרשת בלעם

סיפור בלעם יכול לשמש מעין מבוא לנבואה. שתי שפות בסיפור – שפת המאגיה המאפשרת לאדם להשפיע על אליו, ולנסות לגרום להם בעזרת פעולות שונות להיעתר לרצונו. מולה עומדת שפת הנבואה בה הנביא מחויב לדבר אלוהים ולמסירתו לעם גם אם הדברים קשים ואף גורמים לנביא לשלם מחירים כבדים. בלק מכיר את שפת המאגיה ורואה בבלעם קוסם ומכשף היכול להשפיע על האל להטיל קללה על בני ישראל.

בלעם מכיר את שתי השפות – מצד אחד הוא מבין כי אין הוא יכול לקלל אלא אם כן זהו דבר אלוהים; מצד שני, הוא אינו נענה מיידית ובלב שלם לדבר ה' כשנראה לו כי דברו אינו עולה בקנה אחד עם רצונותיו, נטיות ליבו וצרכים כמו רווח ומעמד. על כן נוקט בלעם בהשהיית המשלחת המואבית השנייה, בבניית שבעה מזבחות, בהכנת שבעה פרים ובהליכה לקראת נחשים.

כמה שונה בלעם וכמה שונה התנהלותו מזו של הנביא ירמיהו. הלוא דבר אלוהים בפי ירמיהו הסב לו סבל רב: **...הִיִּיתִי לְשִׁחוּק כָּל-הַיּוֹם כָּל-הַיּוֹם לֵעַג לִי. כִּי-מִדִּי אֲדַבֵּר אֲזַעַק חָמָס וְשָׂד אֶקְרָא כִּי-הִיָּה דְבַר-יְהוָה לִי לְחֶרֶף וּלְקֶלֶס כָּל-הַיּוֹם (ירמיה כ' 7 – 8).** כה גדול הסבל עד כי מבקש ירמיהו וְאֶמְרָתִי לֹא-אֲזַכְּרֶנּוּ וְלֹא-אֲדַבֵּר עוֹד בְּשִׁמּוֹ (כ' 9), אולם דבר ה' בוער בו והוא חזק ממנו: **וְהִיָּה בְלִבִּי כְּאִשׁ בְּעֶרְתַּי עֹצֵר בְּעֶצְמֹתַי וְנִלְאִיתִי כְּלִיל וְלֹא אוֹכֵל (ירמיה כ' 9).** ירמיהו ממוקד כולו בשליחות. הוא אינו יכול להימצא בהלך רוח של חיפוש אחר רווח אישי. דבר האל בוער בו ואף גורם לו סבל רב, ואף על פי כן הוא מחוייב להמשיך ולהתנבא. בכך הוא שונה מאד מבלעם.

בסופו של דבר - בלעם קילל או לא?

ברכת בלעם בכניסה לבית הכנסת

אנו יודעים שבלעם לא יכול היה לקלל את עם ישראל ובהדרגה יצאו מפיו ברכות. יתירה מזאת, ניתן לומר שבלעם לא רק שלא קילל, אלא שעל פי מנהג חלק מעדות ישראל פתיחת ברכותיו של בלעם בנאומו השלישי היא ברכה המשמשת עד היום:

עם סיום 'ברכות השחר' יוצא המתפלל לבית הכנסת. בבית הכנסת הוא פותח בשלוש תפילות המכניגות אותו לתפילה עצמה. עם סיומן, מתעטף המתפלל בטלית ומניח תפילין, והוא מוכן לתפילת 'שחרית'. שלוש התפילות הפותחות, יחד עם הברכות והתפילות המלוות את לבישת הטלית והנחת התפילין, מהוות את שער ההתכוננות לתפילה, בו יעסוק שער תפילה זה.

וזה לשון הברכה:

מה טובו אהליך יעקב משִׁכְנֹתֶיךָ יִשְׂרָאֵל. וְאֲנִי בָּרַב חֶסֶדְךָ אָבִיא בֵּיתְךָ אֲשֶׁתְּחֹנֶה אֶל הַיְכָל קִדְשֶׁךָ בְּיִרְאַתְךָ. יְהוָה אֲהַבְתִּי מֵעוֹן בֵּיתְךָ וּמְקוֹם מִשְׁכַּן כְּבוֹדְךָ. וְאֲנִי אֲשֶׁתְּחֹנֶה וְאֶכְרַע אֶבְרָכָה לְפָנֶיךָ יְהוָה עֲשֵׂי. וְאֲנִי תְּפַלְתִּי לְךָ יְהוָה עַת רְצוֹן אֱלֹהִים בָּרַב חֶסֶדְךָ עֲנֵנִי בְּאַמֶּת יִשְׁעֶךָ.

תפילת 'מה טובו אהליך' היא תפילה קדומה למדי. סידור 'רב עמרם' מציין כי יש לאומרה כבר בפתח בית הכנסת. הפסוק הראשון שלה מקורו בברכה שאולץ בלעם לשאת לעם ישראל, בשעה שנשלח על-ידי בלק מלך מואב לקלל את העם. בפשט הכתוב, בלעם מתייחס לאוהלי המגורים של עם ישראל, אולם הגמרא (סנהדרין ק"ה:) רואה בהם בתי כנסת ובתי מדרש. הגמרא מתארת את הברכות, ואת הדרך בה הן מרמזות על

מה שהתכוון בלעם לקלל ולא עלה בידו. לפי הגמרא, הקללות התגשמו, בסופו של דבר, בהיסטוריה של עם ישראל, למעט קללת בלעם שלא יהיו לעם ישראל בתי כנסת ובתי מדרש. כידוע, אין מקום בעולם שיש בו קהילה יהודית ואין בו בית כנסת. על רקע זה, מובנת ברכת הנכנס בשערי בית הכנסת, "מה טובו אוהליך בני יעקב (ומה טובו) משכנותיך (עם) ישראל", המביעה שמחה על עצם קיומו של בית הכנסת. מתוך: אנגל שלמה, "עבודה שבלב זו תפילה", אתר דעת (<http://www.daat.ac.il/daat>)

אולם פרשתנו איננה סיומ מעלליו של בלעם בספר במדבר.

הקשר המזיק שבין בלעם למדיינים ולמואבים

הקורות את בני ישראל בסיפור שבא מייד לאחר פרשת בלעם הוא בבחינת "מאיגרא רמה לבירא עמיקתא". מזימתו של בלק לקלל את ישראל מסתיימת בברכות שופעות ומרוממות ששם ה' בפי בלעם. הסיפור שמייד אחרי כן פותח במילים אלה -

וַיֵּשֶׁב יִשְׂרָאֵל בְּשֵׁטִים וַיַּחַל הָעַם לְזָנוֹת אֶל-בָּנוֹת מוֹאָב. ב וַתִּקְרְאֵן לָעַם לְזַבְחֵי אֱלֹהֵיהֶן וַיֹּאכְלוּ הָעַם וַיִּשְׁתַּחֲווּ לְאֱלֹהֵיהֶן. ג וַיִּצְמַד יִשְׂרָאֵל לְבַעַל פְּעוֹר וַיַּחַר-אַף יְהוָה בְּיִשְׂרָאֵל. ד וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה קַח אֶת-כָּל-רֹאשֵׁי הָעַם וְהוֹקַע אוֹתָם לַיהוָה נֶגֶד הַשָּׁמַשׁ וַיֵּשֶׁב חֲרוֹן אַף-יְהוָה מִיִּשְׂרָאֵל.... ט וַיְהִי הַיּוֹם הַמֵּתִים בַּמִּגְפָּה אַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים אָלֶף. (במדבר כ"ה 1 – 4, 9).

כיצד קשור סיפור זה לבלעם? ממהלך הסיפור בפרקים כ"ד כ"ה לא נראה קשר בין ברכת בלעם לבין הליכת בני ישראל אחרי בנות מואב ואחר האליל בעל פעור.

חז"ל מצאו זיקה בין שני הסיפורים:

זו עצה שיעץ בלעם הרשע על ישראל דכתיב: 'ועתה הנני הולך לעמי לכה איעצך אשר יעשה העם הזה לעמך באחרית הימים' (כ"ד י"ד). אמר לו: עם זו שאתה שונא, רעב הוא לאכילה וצמא הוא לשתיה ואין להם שיאכלו ושישתו אלא מן בלבד, לך ותקן להם קובות והנח להם מאכל ומשתה והושב בהן נשים יפות בנות מלכים כדי שיזנו העם לבעל פעור ויפלו ביד המקום. מיד הלך ועשה בלק כל מה שאמר לו בלעם הרשע. (אבות דרבי נתן נוסחא א פרק א):

לפי המדרש, בלעם הוא העומד מאחורי חטא בעל פעור והציע לבלק שנשות מואב, בשיתוף פעולה עם המדיינים (ראו כ"ה 6) יפתו את בני ישראל לחטוא. החטא גורם לכעס אלוהי על בני ישראל ומה שלא הושג בעזרת הקללות מושג עתה באמצעות החטא שגרם פיתוי זה.

האם יש בסיס לדברי חז"ל הרואים בבלעם את המוח המתכנן והיוזם של מהלך המביא אסון על ישראל?
ראינו בפתיחת היחידה שבלעם נזכר עוד במקרא מחוץ לפרשת בלק. איזכור ראשון הוא בספר במדבר עצמו. בפרק לא מסופר על מלחמת נקם של בני ישראל במדיינים, מלחמה בה מצא בלעם את מותו: **וַיִּצְבְּאוּ עַל-מְדִיָּן כְּאִשֶּׁר צִוָּה יְהוָה אֶת-מֹשֶׁה וַיַּהַרְגוּ כָל-זָכָר. ח וְאֶת-מֶלְכֵי מְדִיָּן הָרְגוּ עַל-חַלְלֵיהֶם אֶת... חֲמֹשֶׁת מְלָכֵי מְדִיָּן וְאֶת בְּלַעַם בֶּן-בְּעוֹר הָרְגוּ בְּחֶרֶב. (ל"א 7-8).**

מסתבר אם כך כי למרות דברי בלק אליו (כ"ד 11) בלעם לא חוזר לביתו שבארם נהריים. בהמשך פרק ל"א מתבהר הקשר שבין בלק למדיינים. משה כועס על צבא ישראל שלא הרג גם את נשות מדין וכך הוא אומר: **טו וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם מֹשֶׁה הַחַיִּיתֶם כָּל-נַקְבָּה. טז הֲנֵן הִנֵּה הָיוּ לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל בְּדַבַּר בְּלַעַם לְמַסָּר-מֵעַל בִּיהוָה עַל-דַּבַּר-פְּעוֹר וַתְּהִי הַמִּגְפָּה בַּעֲדַת יְהוָה. (15 – 16).** דרשת חז"ל, לפיה את חטא נהייתם של בני ישראל אחר בעל פעור בלעם דאג להניע, מבוססת על ההקשר של הסיפור. סיומו של סיפור החטע מוסר על מעורבותו וזיזמתו של בלעם.

מה עבר על בלעם

אם נבין את במדבר ל"א 7 – 16 לאור פירוש חז"ל, דהיינו שבלעם הציע לפתות את בני ישראל לחטוא בשיטים בעזרת פתינותן של בנות מואב ומדיין, הרי שגם בלעם עבר תהליך של "מאיגרא רמה לבירא עמיקתא". וכך מסבירה נחמה ליבוביץ:
... ואולם לאחר מכן מלכתו מעם בלק, בסור מעליו הרוח, התרומם בו שוב גל עכור, מחשבות תועבה השתלטו עליו, והוא אומר לבלק או לעושי דברו את אותו "דבר בלעם" אשר הוא – ולא קללותיו וכשפיו ונחשיו" – היה בכוחו לכלותנו לולא עמד פנחס בפרץ.⁷

מה בא סיפור זה להשמיענו?

פתחנו את הדיון בשאלה מדוע זכה סיפור בלעם להיכנס לסיפורי התורה ומה הקנה לו את החשיבות עליה מלמדים גם איזכוריו מחוץ לבמדבר כ"ב – כ"ד?
הפרשה נמצאת לאחר שישראל כבשו את ארץ האמורי (כ"א 21), בעקבות סירובו של מלכם סיחון לתת לישראל לעבור בארצו. חששו של מלך מואב מפני בני ישראל מובן על רקע כיבוש זה כמו גם ניסיונו הייחודי לעצור את התקדמותו של העם המטיל פחד. אפשר וניתן להבין את מקומו ומשמעותו של סיפור בלעם על רקע המגמה הבאה – אויבי ישראל לא יוכלו לו גם אם ינקטו בשיטות שונות ומגוונות לגבור עליו

– שיעבוד (המצרים), מלחמה (האמורים) וקללה (המואבים). אולם הרס יוכל לבוא על בני ישראל מתוכם, אם יתפתו ויפרו את בריתם עם אלוהיהם, אם יאבדו את זהותם ויצמדו לאלים אחרים, יאבדו את טוהרם ויקראו דרור לתאוותיהם. אויב שמבין זאת, כמו בלעם, הוא אויב מסוכן.

בלעם היה ונברא – הכתובת מדיר עלא

ב 1967 מצא צוות ארכיאולוגים הולנדי "דרישת שלום" מסיפורנו. בדיר עלא שבעבר הירדן, לא רחוק מנהר הירדן, במקום שיש המזהים אותו עם סוכות המקראית נמצאה כתובת במתוארכת לסוף המאה התשיעית ותחילת המאה השמינית. החוקרים חלוקים באיזה שפה נכתבה הכתובת; חלקם טוענים כי היא נכתבה בענף של לשון כנענית עם ארמית. הכתובת מספרת על החוזה בלעם בן בעור, נבואותיו וקללותיו. יש בה קרבה לשונית לסיפור המקראי בספר במדבר (כ"ב-כ"ד), ויש בה כדי לאשש את קיומו של הנביא המיתולוגי.

בכתובת מסופר על בלעם בן בעור, איש חוזה האלוהים ("איש חזה אלהן"), אשר באו אליו האלים בלילה, וסיפרו לו על הפיכת סדרי עולם – בצורות, חושך ושממה. בתגובה צם בלעם ובכה בבוקר, וכאשר שאלו אותו בני עדתו למהות מעשיו, הוא מספר לשומעיו על החיזיון שראה.

⁷ ליבוביץ, במדבר, עמ' 315.

הטקסט שנוי במחלוקת בהמשך, יש הסבורים שבלעם הציל את עמו מכוונת האלים, ויש הסבורים כי בלעם השמיע נבואת פורענות בעקבות חלומו.

בלעם בן בעור היה אפוא, נביא או קוסם או מכשף מוכר ומכובד בעבר הירדן המזרחי בתקופה מאוחרת לתקופת ההתנחלות בארץ. הסיפור בתורה עיצב באופן נלעג ומורכב את דמותו, והעניק לנו סיפור העוסק בין השאר, בנביא, האדם והשליח.⁸

---

⁸ וראו עוד בנהרדעא על פרשת בלק (הערה 1) ובויקיפדיה על כתובת בלעם <http://he.wikipedia.org/wiki> וכן בנספח לספרו של רופא (הערה 2).